

Esad Duraković

**PROBLEM PERIODIZACIJE ARAPSKÉ
KNJIŽEVNOSTI I ODNOS SAKRALNOGA
TEKSTA PREMA NJOJ**

**PROBLEMS IN OUTLINING PERIODS IN ARABIC
LITERATURE AND HOW SACRED
TEXTS RELATE TO IT**

Sažetak

Periodizacija impozantne arapske književne tradicije – stvarane na ogromnom prostoru od prijeislamskog vremena do njene „renesanse“ u 18. vijeku – do danas nije izvršena imanentnom metodom: ta ogromna književna građa razvrstava se u svim historijama književnosti prema značajnim historijsko-političkim ili dinastičkim periodima velikoga halifata (umajadski, abbasidski period i sl.), a sva književnost prije pojavljivanja Kur'ana svrstava se u predislamski/paganski period, što je također izrazita ideologijska odrednica, čak kvalifikativ. Taj neadekvatni pristup, koji se uporno održava u arabistici, uopće ne upućuje na znamenite književne epohe, epohalna žanrovska unovljenja tradicije i izuzetne poetičke obrate u njoj. Najbolji primjer za to mogu biti arabljanska antička poezija (tzv. predislamska/paganska poezija), ili epoha lirizma (tzv. umajadska poezija).

Glavni generator poetičkih promjena u arapskoj književnosti je kur'anski Tekst, kao stožerni Tekst cijelog kulturnog kruga u kome je stvorio univerzum formi što su se uvijek određivale odnosom prema njemu, bilo načelom nalikovanja ili načelom razlikovanja. Epohalna poetička intervencija sakralnoga Teksta zbila se onoga časa kada je oduzeo pravo zatečenom pjesništvu da se bavi Istinom u religijskom značenju i kada je dokinuo ideologijski

medijalni status pjesnika. Tek tom njegovom intervencijom pjesništvo je postalo umjetnost i zahvaljujući upravo tome poezija se rascvala u orijentalno-islamskoj kulturi, određujući se na vrlo raznovrsne načine prema nadnaravnosti kur'anskog „književnog čuda“ i čekajući, još uvijek, immanentnu periodizaciju.

Ključne riječi: *arapska književnost, periodizacija, sakralni tekst, Kur'an, poetički obrat, arabljanska antička poezija*

Summary

Outlining periods in the impressive Arabic literary tradition – built over the immense stretch from pre-Islamic times to its ‘Renaissance’ in the 18th century – has not to this date been completed by means of an uniform method: any history of literature sorts this huge volume by key historical, political, or dynastic periods of the Caliphate (the Umayyad period, the Abbasid period etc.), and all that predates the Qur’an is listed as pre-Islamic/pagan period, which is also a prominently ideological feature, even a qualification. This inadequate approach, consistently reflected in Arabic studies, does not indicate at all the most important literary periods, key revivals of genre-based traditions and extraordinary poetic twists in it. The best example of this is probably the ancient Arabian poetry (the so-called pre-Islamic/pagan poetry) or the period of lyricism (the so-called Umayyad poetry).

The principal generator of poetic changes in Arabic literature is the Qur’anic text, as the Text of the entire cultural circle whence it created an universe of forms which have always been defined through their relationship with it, be it though the principle of resemblance or the principle of differentiation. The decisive poetic intervention of sacred Text happened at the moment when it removed from the poetry already present the right to deal with the Truth in the religious sense, and when it ended the ideological medial status of the poet. This particular intervention transformed poetic skill into art and it was thanks to this that poetry blossomed in the Oriental-Islamic culture, positioning itself in various ways

in relation to the supra-natural nature of the 'literary miracle' of the Qur'an, and still awaiting for its periods to be truly defined and outlined.

Key words: *Arabic literature, periods, outlining, sacred text, Qur'an, the poetic twist, ancient Arabian poetry*

Sve historije arapske književnosti – orijentalne i orijentalističke – vrše historijsko-političku periodizaciju te književnosti (*pre-dislamska, umajadska, abbasidska* i td.). Problematičnost ove periodizacije utoliko je veća što se vrši po političkim dinastijama u povijesti arapsko-islamskog halifata. Takva periodizacija je neimanentna, ona je spoljašnja jer ne kazuje ništa o razvoju *književnosti*, ili o nekim njenim mijenama; historijsko-politička periodizacija ne izražava bilo kakav imanentni sistem vrijednosti, izveden markiranjem razvojnog puta književnosti, kompariranjem, kontrastiranjem, poetičkim usmjeravanjima, stilskim epohama i sl. Stoga takva periodizacija i ne pripada književnosti koja mora, među drugim zadacima, utvrđivati vrijednosne relacije među epohama (stilskim i drugim), te među epohalnim pjesnicima. Periodizacija nije mehaničko ni nasumično parceliranje književne povijesti: iz adekvatnog metodološkog pristupa i vrednovanja jednog živog sistema kakav je književna tradicija nužno proizlazi periodizacija književne povijesti, a ne obrnuto. Naime, periodizacija arapske književne povijesti, kakvu sam spomenuo, nametnuta je spolja, iz drukčije vrste historije, te se ona ne može ni smatrati valjanom historijom *književnosti*. Budući da takva periodizacija ipak opstaje, vjerujem da za to postoje dva razloga, premda oni ne opravdavaju odsustvo *književne* periodizacije, za koju vjerujem da će biti jednom razložno predložena i temeljito obrazložena.

Jedan razlog je izrazito snažan tradicionalizam u povijesti arapske književnosti. Tradicionalizam je brinuo o vlastitom kontinuitetu i bio je snažna brana promjenama. Međutim, to nije razlog koji opravdava uspostavljenu periodizaciju budući da ona već na razini terminologije (*umajadska* književnost, recimo) jasno ukazuje na potpunu neadekvatnost, čak na nekompetentnost

književnohistorijskog pristupa. Iako su osnovni poetski žanrovi (panegirik, rugalica i još neki) ostali dominantni sve do modernoga doba – u svim političkim epohama – javljala su se izvjesna poetska „meandriranja“ od prijeislamskog izvorišta, kao što je procvat ljubavne lirike u jednome periodu, ili procvat bahijske vinske lirike u drugome periodu, i sl. Prema tome, valjalo bi razmotriti mogućnost adekvatne periodizacije s obzirom na te lirsko-žanrovske inovacije u tradiciji. Ali, čak i ukoliko one nisu dovoljno snažne da se predstave kao obilježje epohe, odnosno kao radikalno unovljenje tradicije, potrebno je u ovom slučaju koristiti u periodizaciji termine imanentne nauči o književnosti i književnoj produkciji, kao što su *klasicizam*, *neoklasicizam*, ili neki drugi koji odgovaraju poetičkim, a ne političkim epohama.

Drugi razlog zbog koga se održava dana periodizacija počiva u metodološkom pristupu književnoj povijesti. Taj pristup je – povremeno i efemerno – impresionistički pristup, koji, kao takav, nije kadar uspostaviti književnost kao *sistem* a koja istovremeno postoji i djeluje u povijesti i u sadašnjosti. No, dominantan pristup arapskoj književnosti bio je pozitivistički. Takav je i ostao, uprkos činjenici da je u evropskoj nauči o književnosti humka pozitivizma odavno obrasla travom. To znači da je istraživanje arapske književnosti uglavnom usredsrijeđeno na biografsko-bibliografsko inventarisanje u povijesti, bez utvrđivanja najtanahnijih veza, kakve izražava umjetnost, među različitim opusima, i naročito među epohama. Suvisla historija književnosti mora obrazlagati čak i tradicionalizam, tako što će utvrditi i predstaviti sredstva kojima se tradicija promeće u tradicionalizam. Brockelmannova *Historija arapske književnosti* – iako je u određenom periodu i za određene namjene dragocjena – do danas je ostala uzor arabistima. To djelo je ipak samo izvanredna, jedinstvena *kataloška* prezentacija arapske književnosti, ali nije njena historija, uprkos svome naslovu, jer nije izgrađena na vrijednosnim sudovima koji se ostvaruju samo u obrazlaganju *relacija* među djelima i među epohama. Brockelmannova *Historija...* jest trijumf pozitivizma, i njenim zaslugama jedva da ima kraja, ali se na njima ne može zauvijek ostati.

Ustvari, historija arapske književnosti je na jedan poseban način hendikepirana i teško je očekivati da će uskoro biti revidirana.

Hendikepiranost proizlazi iz činjenice da je filologija usud historije arapske književnosti. Tom književnošću bavila se arapska autoritativna filologija od ranih islamskih vremena tokom cijeloga srednjeg vijeka, a potom se njome bavila – sve do ovoga doba – također autoritativna filologija, ali orijentalistička, koja se sistematičnošću i ozbiljnošću nametnula kao istinska nauka. U svekolikoj novovremenoj saidovskoj „orijentalističkoj orijentalizaciji Orijenta“, filološka metoda nametnula se i arapskim istraživačima kao neprevladiva, a pošto je i u arapskoj povijesti filološka metoda bila dominantna, onda se, prirodno, među njima razvila jedna vrsta pozitivističke saradnje i uzajamna potpora autoriteta. Pretpostavljajući da je čitaocu poznato u čemu je sadržana suština filološke metode, neću je ovdje podrobno predstavljati, ali valja reći da su rezultati njenih istraživanja – pri čemu ističem njemačku filološku školu – bili od izuzetnog značaja za izvlačenje iz neznanosti na svjetlo i u svijet znanosti obilje viševjekovne arapske književne građe.¹ Nemjerljivo je vrijedan doprinos orijentalne filologije koja se akribično i pomno bavila starim tekstovima utvrđujući njihovu autentičnost i autorstvo, te objavljujući cijele biblioteke kritičkih izdanja, njihovih filoloških komentara i bio-bibliografija. Međutim, ta metoda je ostavila mnoštvo građe u stanju faktografske predstavljenosti, u biografsko-bibliografskoj preglednosti. Bila je to najbolja priprema za književnohistorijsko situiranje građe, njeno vrednovanje, pa i periodizaciju. Od filologije kao znanosti nije se ni moglo očekivati više. Konačno, mora se to reći, orijentalni filolozi – budući potpuno predani svojoj metodi u kojoj su bili kompetentni – uglavnom nisu marili za mnogovrsne teorijske pristupe književnosti koji su se u međuvremenu razvili, pa tako nisu ni mogli svoju predmetnu oblast zahvaćati s književnohistorijskog i poetičkog aspekta. S druge strane, sami orijentalni istraživači bili su očarani autoritetom orijentalističke filologije, te su teorijski pristupi ostajali izvan njihova domašaja, čak izvan njihova zanimanja.

Za arapsku književnu tradiciju općenito karakteristično je odsustvo teorijskog promišljanja. Takvo promišljanje ipak je važno, kao izraz samosvijesti koja artikulira vrijednosti u tradiciji

¹ O filološkoj metodi više vidjeti, naprimjer: Svetozar Petrović, *Priroda kritike*, Liber, Zagreb, 1972.

i istovremeno je u stanju da utječe u izvjesnoj mjeri na usmjerenje umjetničke produkcije. U kojoj mjeri je to odsustvovanje karakteristično za staru arapsku književnost najbolje može posvjedočiti činjenica da u njoj nije bilo nikakvog utjecaja Aristotelove *Poetike* i *Retorike*, iako je Aristotelov filozofijski opus utjecao na razvoj arapsko-islamske filozofije toliko da je Aristotel u njoj postao poznat kao *Prvi Učitelj*. Zanimljivo je da čak ni u savremenom arapskom svijetu, koji ima vrlo raznovrsne i intenzivne odnose s literaturom zapadnoga kulturnog kruga, nema značajnijeg utjecaja čitave lepeze teorijskih promišljanja književnosti. Vjerujem da se to može uvjerljivo ilustrirati arapskim terminom za *poetiku*, koji se javlja kao jedini termin u arapskom jeziku.

Arapski termin za *poetiku* je *fann al-ši'r*. On je dvostruko neadekvatan. Prvo, riječ *fann* izvorno nije *umjetnost* u onome smislu u kome se određuje umjetnost u zapadnoj kulturi: *fann* je umijeće, *téchnē*, ali taj termin za umjetnost ostao je u cijeloj povijesti arapske književnosti i kao takav on mnogo kazuje o poetici te književnosti, usredsrijeđenoj na tehniku i općenito na formalnu stranu pjesništva. Drugo, riječ *ši'r* je *poezija*, isključivo poezija. Ona također, kao član sintagme kojom se hoće izraziti pojam *poetike*, mnogo govori o arapskoj književnoj tradiciji u kojoj je apsolutnu prevlast imala poezija, ima je čak i danas, iako su se prozne vrste razvile u moderno doba. Dakle, *fann al-ši'r* je *tehnika pjesništva* a ne *poetika* u Aristotelovom značenju i u značenju aristotelovske tradicije.

Pored značajnih indikacija koje ovaj termin sadrži u vezi s odlikama tradicije u kojoj je nastao, on naročito mnogo kazuje – i to je važno u kontekstu ovoga izlaganja – o odsustvu književno-teorijske misli u jednoj tradiciji; štaviše, on svjedoči o nerazumijevanju samog bića teorije i teorijskog promišljanja književnosti.²

² Kada sam pripremao za objavljivanje na arapskom jeziku svoju knjigu *Poetika arapske književnosti u SAD*, suočavao sam se s problemom književno-teorijske terminologije, pa sam morao „iskivati“ termine i tumačiti njihove sadržaje. Tako sam, u golemoj oskudici arapske adekvatne terminologije, i *poetiku* izrazio vlastitim terminom *nazariyya al-ibdā'*, što znači, zapravo, *teorija stvaralaštva*. (Knjiga objavljena na arapskom jeziku: *Nazariyya al-ibdā' al-mah\ariyya*, Dimišq, 1989; na bosanskom jeziku objavljena pod naslovom: *Poetika arapske književnosti u SAD*, ZID, Sarajevo, 1997.)

U svakom slučaju, historija arapske književnosti još uvijek čeka svoga Curtiusa, nekoga ko će je kao književnohistorijski sistem vrijednosti zahvatiti i dijelove toga živog sistema adekvatno imenovati, jer će u tom slučaju imenovanje izražavati samu suštinu književnosti. Analiza njenih poetičkih postulata izuzetno je značajna na putu ka ostvarenju toga cilja.

Problem ću ilustrirati nazivima za prvi period u povijesti arapske književnosti.

Prvi period u toj golemoj tradiciji naziva se *prijeislamska* ili *predislamska književnost*. Takav naziv ne kazuje ništa o prirodi književnosti – kako o njenim karakteristikama ili vrijednostima unutar omeđenog perioda tako ni o njenom odnosu prema drugim periodima, iako je taj odnos izuzetno dinamičan. Naziv je neutralan čak i u odnosu na pridjev *prijeislamski* iako je gotovo općepoznata činjenica o djelovanju kur'anskoga Teksta na zatečenu tradiciju i onu koja se reorganizirala nakon Teksta, odnosno da je „prijislamska“ poezija doživjela poetičko preusmjerenje i snažno prevrednovanje, te da je vascijela tradicija bila u stanju saobražavanja s njom. Dakle, takav termin je povijesni ili filološki, neadekvatan književno-estetskoj poziciji te književnosti u povijesti i njenoj „poetičkoj konstituciji“.

Arapska literatura koristi čisto ideologijski termin *paganska književnost* (*al-adab al-āhili*), određujući je sasvim negativno u odnosu prema islamskoj prosvjetljenosti. Pritom se previđa da su i nakon pojave islama mnogi prijeislamski poetički postulati, pa i cijeli poetski žanrovi, bili brižno njegovani i veoma omiljeni. Ne znači li to – treba zapitati ideologijske klasifikatore – da su i u doba islama vladali u poeziji djelotvorni „paganski“ elementi „paganske književnosti“?!

Imajući u vidu izuzetnu poziciju „prijislamske“ poezije u povijesti arapske književnosti, odnosno činjenicu da je ona bila na vrlo visokom stepenu razvoja, te da je imala ogromnog utjecaja na kasniju mnogovjekovnu književnu produkciju, vjerujem da bi joj dobro pristajao naziv *arapska antička književnost*: takav naziv ne situira samo književnost u vremenskom okviru, već i u vrijednosnom značenju; on određuje poziciju te književnosti prema njenim kasnijim periodima, jer je kulturama inače njihov antički period,

zapravo, njihovo ishodište i njihovo djetinjstvo. „Prijeislamska“ književnost je u poetičkom smislu književnost herojskog doba arapske pa i arapsko-islamske književne povijesti.³

Na sličan način valjalo bi analizirati i druge dominante u toj dugoj povijesti književnosti, što bi svakako rezultiralo drukčijom periodizacijom.

Možda bi bilo korisno ukazati na moguće smjernice u književnohistorijskom „markiranju“ te nominiranju i narednog perioda u povijesti arapske književnosti – onoga koji slijedi nakon kratkog poetskog muka u vrijeme poslanika Muhammeda i četverice prvih halifa a koji se imenuje kao *umajadski period* (661-750). Vjerujem da to može biti sugestivno za valjanu periodizaciju arapske književnosti imanentnim metodama.

Uprkos činjenici da se poetički autoritet antičke kaside (tako ću nazivati „prijeislamski“ period iako to nije ustaljeno u literaturi) očuvao i nakon pojave islama, naredno doba obilježava se promjenama koje predstavljaju dogradnju poetike, svejedno što ona pamti svoje porijeklo u antičkoj kasidi.

Naime, iz ljubavnog lirskog preludija antičke kaside (*nasib*) „izrasla“ je posebna pjesnička vrsta, poznata kao *gazel* – ljubavna lirska poezija. Iz tematskih segmenata antičke kaside razvili su se i drugi pjesnički žanrovi (panegirik, rugalica, deskriptivna poezija itd.), ali je cijela jedna epoha obilježena procvatom ljubavne lirike, i to u njene dvije podvrste: *gradsko-hedonistička* i *pustinjsko-uzrijska*. Ova prva – poznata i kao *omeritska poezija*, nazvana po svome najboljem predstavniku Omeru Ibn Abi Rabii (‘Umar Ibn Abi Rabi`a, 644-711) – i druga, poznata po viteškoj ljubavnoj lirici svoga najboljeg predstavnika Medžnuna Lejle (Qays Ibn al-Mulawwah, umro oko 689), označile su najblistavije doba arapske ljubavne lirike u cjelokupnoj povijesti arapske književnosti. Naravno,

³ Iako naziv *antički* asocira na antičku grčku književnost, na tu kolijevku književnosti zapadnog kulturnog kruga, vjerujem da to nije razlog da se termin *antički* ne koristi i uz arapsku književnost u vremenu o kome je ovdje riječ. Štaviše, čini mi se impozantnom ta paralela: dva sasvim nezavisna kulturno-civilizacijska kruga imali su svoju *antičku* književnost vrlo bliskog značenja i funkcije te poetičkih i poetoloških domašaja u kasnijem razvoju tradicija utemeljenim na njima.

Ljubavna lirika pisala se i prije a naročito poslije toga, ali nikada nije tako markantno obilježen neki prostor ili neko doba ljubavnom lirikom kao što je bio slučaj na tlu Hidžaza u doba Omera i omeritskih pjesnika. Ona je bila poetska *dominanta*. No, njen značaj je neadekvatnom periodizacijom prikriven, jer je smještena u tzv. *umajadski* period (nazvan po dinastiji Umajada, 661-750) koji o njoj ne kazuje ništa; štaviše, dinastija Umajada nije podsticala tu vrstu poezije već mecenatske žanrove – panegirik i rugalicu – te nije svjesno ni utjecala na njen razvoj. To je dodatni razlog da se ljubavna lirika ne naziva *umajadskom* poezijom. U književno-historijskom smislu, prije se može govoriti o obrnutom smjeru obilježavanja: umajadska društveno-politička epoha obilježena je gazelom. Nije mi poznato da je neka kultura odnosno neka književna tradicija bila tako snažno obilježena nekom poetskom vrstom, pa mi se čini da nije moguće u periodizaciji izvoditi uspješne analogije s periodima u drugim književnim tradicijama.

Sa stanovišta poetološke analize stare arapske književnosti, period o kome govorim mogao bi se nazvati *periodom ljubavne lirike*; *periodom gazela*; možda čak *epohom lirizma*.

Utjecaj *Kur'ana* na nastanak ove lirske poezije bio je veliki, makar taj utjecaj i ne izgledao direktnim na prvi pogled. Naime, kada je *Kur'an* oduzeo pravo poeziji na izražavanje najviših religijskih sadržaja, poezija se usmjerila na izražavanje one vrste duševnosti koja je imenovana kao ljubavna lirika. Budući da je tradicija već imala golemo poetsko iskustvo i s obzirom na to da se arabljanski duh nije mogao odreći stalne i nasušne potrebe za poezijom, to se tradicija u nastajanju novog univerzuma vrijednosti „dosjetila“ nove poetske forme, koja je optimalno izražavala duševnost, demonstrirala tehničko poetsko iskustvo tradicije i istovremeno ničim nije revidirala postignuti „sporazum“ s velikim Tekstom – „sporazum“ o tome da se poezija mora odreći pretenzija na posredovanje religijskih istina. Taj Tekst je svojim pozicioniranjem u zatečenoj tradiciji proizveo gazel (ljubavnu liriku) koji je obilježio cijelu epohu, jer tradicija ne može odjednom u cijelosti iščeznuti, bez obzira na inovativni poetički autoritet Teksta koji se u njoj naglo pojavljuje i bez obzira na njegovu beskompromisnost. Veliki tekstovi ne potiru sve druge, već djeluju kao

najkreativniji dio tradicije: oni izazivaju u njoj „tektonske poremećaje“ i formiraju novi „reljef“, odnosno proizvode stanje optimalnih prevrijednosnih tenzija i donose zametke novih vrijednih formi. Pokušajmo zamisliti jednu sasvim hipotetičnu situaciju u kojoj ne bi bilo Teksta, ili u kojoj bi se on pojavio čak nekoliko vjekova kasnije. U tom slučaju, bila bi potpuno drukčija situacija. Ne bi se stvarala ta golema imperija, niti bi bilo dinastije Umajada, a to je, naravno, od značaja i za povijest književnosti. No, ovdje je posebno zanimljiv poetički aspekt hipotetičkih i stvarnih zbivanja. Da nije bilo kur'anske ideologijske isključivosti u pogledu pjesnikovih ambicija, ne bi se tako snažno razmahнула ljubavna lirika; no, ona se rascvala zbog toga što je izrazito neideologijska i zbog toga što je tradicija bila odveć vitalna, a ne suicidalna, pa se priklonila drukčijoj vrsti izraza. O svemu tome svjedoči još jedna činjenica.

Naime, omeritska ljubavna lirika uopće nije čudoredna ni čedna. Čak je najvećim dijelom hedonistična, i vrlo je zanimljivo da se – upravo kao takva – razvila u zavičaju Poslanika i uz samo zdanje Svetoga Hrama. Omerovo i omeritsko udvaranje hadžinicama nije čista lirska transpozicija ni fikcija, već je, prema svjedočenju mnogih relevantnih izvora, bilo stvarnosno i predstavljalo je građu za poetsko lirsko uobličavanje. Naravno, suvišno je obrazlagati kako je to sasvim nepodobno sa stanovišta islamskog morala, ali činjenica da se to prakticiralo kazuje o prirodi kompromisa Tradicije i velikoga Teksta: poezija se morala odreći direktnog i magijskog općenja s Bogom, odnosno s bogovima, morala je odstupiti kao sredstvo za Spoznaju i kao Objava, a onda su joj dopuštena „lirska grijehenja“ koja su u odnosu na njene pretenzije u prethodnom periodu čisto ljudska i dostojna opraštanja. Jer, veli Tekst, svaki ljudski grijeh polaže realnu nadu u oprostjenje, osim pridruživanja Allahu drugih bogova, čega se nije libila pređašnja poezija.

Drugim riječima, Tekst je tradiciji učinio svojevrstu uslugu, jer bez njegove intervencije ne bi bilo takvog unovljenja kao što je omeritska ljubavna lirika. Ona je značajno žanrovsko osvježenje tradicije, ali je istovremeno i poetička inovacija, jer se u toj vrsti lirike – kao i u drugim pjesničkim vrstama koje su kasnije nastajale – ne objavljuje Istina u religijskom značenju, i lirika

nije u tom smislu spoznajna, već se njome objavljuje najtanahnija ljudska duševnost. Poetička inverzija je temeljita i teško je zamisliti da se tradiciji moglo dogoditi nešto ljepše nego što je procvat ljubavne lirike izveden intervencijom Teksta. Time je oslobođena čista i ustreptala duševnost, koja je u svojim najljepšim manifestacijama i izrazima ekstrovertirana. Teško je ispisati koje su sve posljedice takvog određivanja lirike u odnosu prema Tekstu i prema njegovim implicitnim i eksplicitnim zahtjevima.

Orijentalno-islamsku liriku općenito karakterizira izlazak duševnosti u spoljašnji svijet, te njeno radosno i opće prožimanje sa svijetom oko subjekta. Pjesnik ne ponire u vlastitu duševnost, već se otvara prema svijetu s kojim živi u punome skladu i u najljepšim njegovim manifestacijama. Stoga je arapska književna tradicija, pa i arapsko-islamska općenito, izrazito lirska u navedenom značenju. To je sasvim nepesimistična poezija, neintrovertirana, a najvećim dijelom nije ni refleksivna. Istina, naporedo sa omeritskom lirikom razdraganosti, njeguje se i tzv. uzritska poezija, koja je antipod omeritskoj po shvaćanju ljubavi i ljubavnog ostvarenja. No, uzritska lirika je više „transpozicijska“ nego što je to omeritska; ona je na sasvim određen način „opozicijska“, ali ni tada *nije pesimistična*, jer i lirsko stradanje orijentalca ima jednu posebnu lahkoću koja ne vodi u sumorna, čak suicidalna raspoloženja. U takvim slučajevima je i stradanje usklađeno sa svijetom izvan subjekta.

Ukratko, veliki Tekst je, beskompromisnom osudom proročko-religijskog pjesništva kakvim se ponosila antika, prisilio tradiciju da traga za novim formama, da se re-kreira, te se ona „snašla“ na način dostojan njenog iskustva i odlučnosti da preživi.

Nije mi poznato da su istraživači arapske književnosti uočili ovu vrstu veze između Teksta i poetskih dominantni kasnijih razdoblja. Štaviše, mnogi su skloni tvrdnji da u islamskome dobu nije postojao nikakav utjecaj Teksta na poeziju, navodeći kako, generalno, u arapsko-islamskoj kulturi nije bilo „vjerske“ poezije u onom obliku i mjeri u kojima su poznati u književnosti evropskog srednjovjekovlja. Takva tvrdnja je samo djelomično tačna, ali je metodološki problematična.

Naime, tačna je utoliko što zaista nije bilo vjerske poezije kao u evropskoj tradiciji, izuzmu li se duboki virovi sufijske poezije

koja opet nije na isti način vjerska kao evropska, i koja nije tradicijska dominanta. No, tvrdnja nije tačna onim dijelom kojim „utvrđuje“ odsustvo svakog utjecaja Teksta na poeziju koja je nastajala poslije njega. U metodološkom smislu, pogrešno je poricati *svaki* utjecaj, ukoliko se nije ispoljio direktno, odnosno utvrđivati odsustvo utjecaja u smislu da poezija nije prihvaćala i obrađivala vjerske teme, naprimjer, da nije djelovala na afirmaciju islama i sl. Jer, u ovome slučaju ispoljila se druga vrsta utjecaja koja izmiče komparatističkim navikama. Djelovanje *Kur'ana* bilo je drukčije od djelovanja drugih znamenitih djela u kulturama, čak i od djelovanja znamenitih djela u samoj arapsko-islamskoj kulturi, i to zahvaljujući riješenosti Teksta da svoje književno-estetske vrijednosti izdigne na razinu nadnaravnoga (*idžaz*). Načelno, djela velikoga značaja u nekoj tradiciji predstavljaju njene orijentire, faktore podražavanja i samjeravanja, poetičke uzore i egzemplare, i sl. *Kur'an* je u svakom pogledu djelovao drukčije. On je, suprotno svemu drugom, a priori odbacio mogućnost svoga podražavanja, poetički se odredio kao apsolutno jedinstven i neimitativan, i u tom smislu zatvorio je mogućnost cijeloj narednoj produkciji da ga na bilo koji način podražava, da se bilo šta s njime samjerava. Neobično je da pritom *Kur'an* priznaje, kao i cjelokupna tradicija, da on koristi najviše domete književnog iskustva. Dakle, *Kur'an* je djelovao tako da je prinudio tradiciju na traganje za drukčijim poetičkim postulatima. On je, na jednoj strani, odlučno dokinuo zatečeno pjesništvo u njegovoj ideologijskoj dimenziji, a na drugoj strani je otvorio perspektivu tradiciji u traganju za novim poetskim žanrovima. Veliki Tekst je razdjelnik nakon čijeg zasijecanja u tradiciju ništa više nije kao što je bilo, ali istovremeno ništa nije njemu istovjetno. Preciznije rečeno, sve je različito od njega, i razlikovno – po njegovoj odluci, poetskoj snazi i ideologijskoj jedinstvenosti – i to je ona vrsta specifičnog utjecaja koji se ne prepoznaje, recimo, u književnim unovljenjima umajadskog ili bilo kojeg drugog povijesnog perioda. Postavljajući se u epicentar Tradicije, veliki Tekst je stvorio univerzum jedne kulture u kojoj se sve njene vrste određuju u odnosu prema njemu, i to po nekim elementima nalikovanja, ali mnogo više po odlučujućim elementima razlikovanja.

Elementi nalikovanja sadržani su u istome jeziku, u korištenju načelno istih književnih sredstava i sl., jer – posmatrano sa stanovišta književnosti – cjelokupna tradicija, naravno, ima mnogo zajedničkog sa Tekstom; bez toga bi bili inkomunikabilni do potpunog nerazumijevanja. Međutim, na istom tome planu, među njima su i velike razlike, jer je poetika i stilistika *Kur'ana* nadmoćna, po vjerovanju upravo onih kojima je Tekst stigao – čak je nad-naravna, tako da je tradicija odustala od svakog saobražavanja. Sve u svemu, nalikovanje se uglavnom identificira kao utjecaj, ali je utjecaj i razlikovanje koje je Tekst iznudio. Štaviše, proizlazi kako je razlikovanje dragocjenije od nalikovanja, i ne vjerujem da je slučajno što ga je *Kur'an* proizveo. Jer, princip upornog nalikovanja proizvodi najozbiljnije kandidate za sterilnu epigoniju i tradicionalizam, a princip kreativnog razlikovanja temeljni je uvjet avangardnim iskoracima. Tako je *Kur'an* barem dvostruko znamenit u književnoj tradiciji. Na jednoj strani, on je sam po sebi novina najvišega ranga u cjelokupnoj arapsko-islamskoj književnoj povijesti. (O teološkom aspektu Teksta ovdje ne govorim budući da me zanima njegova književna, njegova poetička vrijednost.) Na drugoj strani, on je znamenit po tome što je – budući drukčiji od svih znamenitih djela – inicirao i stvorio književne i kulturološke razlikovnosti kao bogatstvo koje je dotle bilo nezamislivo i koje će inicirati izuzetno brzo stvaranje jedne goleme – dotle također nezamislive – orijentalno-islamske *kulturne* imperije koja je tada bila najveća na svijetu, ali uvijek s Tekstom u svome središtu. Razlikovnost koju je neumitno proizvela jedinstvenost i nepovnljivost Teksta njegova je odlučujuća i najkreativnija snaga.

Takve učinke Tekst je mogao postići samo zahvaljujući tome što on konstantno i argumentirano odbija da se svede na razinu umjetnosti. Da je ovaj Tekst primljen kao umjetničko djelo, a ne kao stvarnosna, netranspozicijska i nefikcijska Božija Riječ, svi aspekti i dometi koje poznajemo u toj kulturi, kao i razvoj toga civilizacijskog kruga općenito, nesumnjivo bi izostali. Jer, Tekst je mobilizirao sve potencijale Arabljana a potom i drugih naroda ne zato što je književno umjetničko djelo, već zato što je shvaćen kao Božija-Riječ-O-Istini, pa su ti narodi najprije temeljito izmijenili sebe prema Tekstu da bi potom mogli izmijeniti velik dio svijeta.

Dakle, bez Teksta ne bi bilo arapsko-islamskog halifata. Isto tako, i u isti mah, bez Teksta ne bi bilo razlikovne omeritske poezije (kao ni drugih vrijednih književnih formi), vrlo razvijene filozofije, ne bi se Evropi prenijela antička grčka filozofija i umjetnost itd. Svijet bi izgledao potpuno drukčije da ne bijaše Teksta. Najviše što bi se moglo očekivati, da je Tekst primljen kao umjetnost, jest njegovo imitiranje do potpunog epigonstva.

Tek kada se posmatra iz te perspektive, pokazuje se kako je sudbonosno za povijest distanciranje Teksta od poezije, odnosno to što je proglasio najvećom jeresi tvrdnju da je on djelo „opsjednutog pjesnika“ (*šā'ir ma'nūn*). Istovremeno, u doba kada je Tekst objavljivao, nije bilo moguće zamisliti ono što mi vidimo danas, i čini se da je to u povijesti sasvim jedinstveno. Naime, pokazalo se kako eksplicirana i implicirana *razlikovnost* Teksta može djelovati istovremeno i kao disjunktivni i kao kohezivni faktor: on na jednoj strani, gotovo silovito i nužno, generira nove forme u kulturi, a na drugoj strani i istovremeno drži ih u svojoj orbiti, u univerzumu koji je stvorio.